

διανοοῦνται κακόν τι. Παρὰ τὴν ἀντίθεσιν δ' ὅμως καὶ ἐν τῇ περι-
πτώσει ταύτῃ δεικνύομεν εὐμενείαν, διότι ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν
εὐημερίαν τῶν ἄλλων, ἂν μὴ τὴν παροῦσαν, πάντως τὴν μέλλουσαν.
Διὰ τοῦτο δύναται τις νὰ εἶναι βέβαιος ὅτι οὗτοι θὰ ἐπιδοκιμάσωσιν
ἐν τῷ μέλλοντι τὴν συμπεριφορὰν ἡμῶν, τότε δὲ συμφωνοῦσιν αἱ δύο
βουλήσεις, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ ἰδέα τῆς εὐμενείας. Τὴν μορφήν ταύτην
τῆς εὐμενείας χαρακτηρίζομεν ὡς *παιδαγωγοῦσαν* μὲν ἀγάπην, ἐφ'
ὅσον ἀναφέρεται εἰς παῖδας, ὡς *ἐξυποῦσαν* δ' ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται
εἰς ἐνηλίκους.

4. Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

α'.) Παραδείγματα.

1. Ἐν τινι διηγήματι γίνεται λόγος περὶ δύο παιδῶν, οἵτινες εὔρον
καθ' ὁδὸν κάρυον, ὅπερ ἠθέλην ἑκάτερος ὄλον. Ὁ μὲν ἰσχυρίζετο,
ὅτι αὐτὸς εἶδε τὸ κάρυον πρῶτος, ὁ δ' ὅτι αὐτὸς τὸ ἔλαβεν ἐκ τοῦ
ἐδάφους καὶ διὰ τοῦτο εἰς αὐτὸν ἀνήκεν.

Καὶ ἐνταῦθα συναντῶμεν δύο βουλήσεις, τὴν τοῦ παιδὸς Α καὶ
τὴν τοῦ Β. Ἀμφότεραι αἱ βουλήσεις αὗται εἶναι ἐστραμμέναι πρὸς
τὸ κάρυον, ἴτοι πρὸς τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον, καὶ ἑκατέρα πειρᾶται νὰ
κερδήσῃ αὐτὸ ὄλον δι' ἑαυτήν. Τὴν σχέσιν ταύτην τῶν βουλήσεων,
ἣτις ἀπαρέσκει ἡμῖν, χαρακτηρίζομεν ὡς *ἔριδα*.

2. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐρίζουσιν ὁ Αἴας καὶ ὁ Ὀδυσσεύς.
Ἐκάτερος τῶν ἡρώων τούτων ἔλεγεν ἑαυτὸν ὡς τὸν μόνον σωτῆρα
τοῦ Ἀχιλλέως, διὰ τοῦτο δ' ἠθέλε μόνος νὰ λάβῃ τὰ ὄπλα αὐτοῦ.

Καὶ ἐν τῷ παραδείγματι τούτῳ δύο βουλήσεις στρέφονται πρὸς τὸ
αὐτὸ ἀντικείμενον, καὶ διὸ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ἑκατέρα θέλει
νὰ λάβῃ τὸ ἀντικείμενον δι' ἑαυτήν καὶ μόνην. *Καὶ ταύτην τὴν
ἔριδα ψέγει ἡ συνείδησις ἡμῶν.*

β'.) Γενίκευσις.

1. Τὸ κοινὸν ἐν ταῖς ἀνωτέρω περιπτώσεσιν εἶναι τοῦτο, ὅτι δύο
βουλήσεις συναντῶνται ἐν ἐνὶ ἀντικειμένῳ καὶ ἑκατέρα πειρᾶται
νὰ γένηται μόνη αὐτῇ κυρία τούτου. Αἱ βουλήσεις ἐρίζουσι πρὸς
ἀλλήλας καὶ διὰ τοῦτο ἀπαρέσκουσιν ἡμῖν.

Ἀπαρέσκει ἡμῖν ἄρα, ὅταν δύο βουλήσεις κατευθύνωνται πρὸς
τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον καὶ ἑκατέρα ζητῇ νὰ λάβῃ τοῦτο δι' ἑαυτήν
καὶ μόνην. Συντομώτερον : ἡ ἔρις ἀπαρέσκει ἡμῖν.

2. Πρὸς ἀποφυγὴν παρεξηγήσεων εἶναι ἀνάγκη νὰ τονίσωμεν ὅτι

ἡ ἀπαρέσκεια αὕτη ἀναφέρεται μόνον εἰς τὴν ἔριδα δύο βουλήσεων. Τοῦναγτίον οὐδὲν τὸ ἀπαρέσκον ὑπάρχει, ὅταν ἐν τινι δηγύρει παρατηρῶνται διάφοροι ἀντιλήψεις ἢ γνῶμαι περὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου, π.χ. περὶ τοῦ τρόπου τῆς διδασκαλίας μαθήματός τινος, περὶ νέου τινὸς νόμου κ.λ. Μᾶλλον δὲ παρακολουθοῦμεν μετ' εὐαρεσκείας καὶ διαφέροντος τὴν τοιαύτην συζήτησιν, μάλιστα, ὅταν αὕτη διεξάγεται ὑπ' ἀνδρῶν δεινῶν ἐν τῇ συζητήσει. Χαίρομεν διὰ τὴν ἐμφανιζομένην ἐνταῦθα δύναμιν καὶ ἐτοιμότητα τοῦ πνεύματος τῶν συζητούντων, ἀκριβῶς, ἕως καὶ διὰ τὴν λύσιν τοῦ ὑπὸ συζήτησιν θέματος.

Καὶ ἐν αὐτῇ δὲ τῇ ἔριδι βουλήσεων δύναται πολλάκις νὰ προκληθῇ ἡ εὐαρέσκεια ἡμῶν. Οὕτω π.χ. μετὰ προφανοῦς εὐχαριστήσεως ἀναγιγνώσκομεν τὰς ἡρωϊκὰς πράξεις τοῦ Ἀχιλλέως ἐν τῷ κατὰ τῶν Τρώων ἀγῶνι, τὰ ἡρωϊκὰ κατορθώματα τῶν προγόνων ἡμῶν κατὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους καὶ τὸν ἱερὸν ἡμῶν ἀγῶνα, καὶ τῶν γενναίων στρατιωτῶν μας κατὰ τοὺς ἀπὸ τοῦ 1912 καὶ ἐντεῦθεν πολέμους. Ἡ εὐαρέσκεια δ' ὅμως ἡμῶν δὲν στηρίζεται ἐνταῦθα ἐπὶ τῆς ἔριδος αὐτῆς καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' ἐπὶ τῆς σωματικῆς δυνάμεως, τῆς τόλμης καὶ τῆς ἐπιδεξιότητος, ἣτις διακρίνει τοὺς ἡρώας. Ἐὰν σκεφθῶμεν μόνον τὴν περὶ τῆς ἀλώσεως π.χ. τῆς Ἰλίου ἔριδα, κ.λ. αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ διεγείρεται ἐν ἡμῖν ὠρισμένως ἀπαρέσκεια.

β. Ἐκ τῆς ἀπαρεσκείας, ἣν ἡ ἔρις προκαλεῖ προκύπτει ἀπαιτήσις τις διὰ τὴν ἠθικὴν ἡμῶν συμπεριφορὰν, ἣτις λέγει: *Μὴ ἐρίζετε*. Εἰς τὴν ἀπαιτήσιν δὲ ταύτην δυνάμεθα νὰ νῆταποκριθῶμεν, ὅταν ὁ ἕτερος τῶν ἐριζόντων παραιτῆται τοῦ τὴν ἔριδα προκαλέσαντος ἀντικειμένου, ὅπερ παραχωρεῖ τῷ ἑτέρῳ. Ἐνταῦθα δ' ὅμως γεννᾶται τὸ ζήτημα: *πότερος πρέπει νὰ ὑποχωρήσῃ;*

Τοῦτο ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ εἴδους τοῦ ἀντικειμένου.

α'.) Ὁ Α. ἐπιπίπτει π.χ. κατὰ τοῦ Β., ὃν θέλει νὰ δολοφονήσῃ. Ὁ Β. ἀμύνεται, οὕτω δὲ γεννᾶται ἔρις διὰ τὴν ζωὴν τοῦ Β. Ὁρισμένως ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἡ συνείδησις ἡμῶν δίδει ἀδίκον εἰς τὸν Α. καὶ ἀπαιτεῖ παρ' αὐτοῦ νὰ ποστῆ τοῦ σχεδίου του, οὐχὶ δὲ παρὰ τοῦ Β. οἰκειοθελῶς νὰ παραιτηθῇ τῆς ζωῆς. — Ἄλλοτε θέλει τις νὰ ἐξαναγκάσῃ ἄλλον νὰ καταλίπῃ τὴν θρησκείαν αὐτοῦ, ὅπως π.χ. συνέβαινε πλειστάκις κατὰ τοὺς βαρεῖς χρόνους τῆς δουλείας καὶ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ χριστιανισμοῦ. Καὶ ἐνταῦθ' ἀπαιτοῦμεν παρὰ τοῦ ἐπιτιθεμένου νὰ φήσῃ εἰς τὸν ἄλλον τὰς θρησκευτικὰς του πεποιθήσεις.

Ἐν τρίτῃ τινὶ περιπτώσει σκοπεῖ ὁ Α. νὰ συλλάβῃ αἰχμάλωτον τὸν Β. καὶ νὰ πωλήσῃ αὐτὸν ὡς δοῦλον. Ἐπειδὴ δ' οὗτος δὲν ὑποχωρεῖ ἑκὼν, προκαλεῖται ἔρις περὶ τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας τοῦ Β. Ἡ συνείδησις ἡμῶν δικαιοῖ τὸν Β. καὶ ἀπαιτεῖ παρὰ τοῦ Α. νὰ καταλίπῃ εἰς αὐτὸν τὸ διακρισθητούμενον ἀγαθόν. Ἀνάλογόν τι συμβαίνει, ὅταν

τις θέλη νὰ παρασύρη εἰς τὸ κακὸν ἄλλον τινά, καὶ οὗτος ἀνθίσταται. Ἐν τῇ ἔριδι περὶ τῆς ἠθικῆς ἀθωότητος τοῦ δευτέρου ἕκαστος τάττεται πρὸς τὸ μέρος τούτου καὶ χαρακτηρίζει καθήκον τοῦ πρώτου νὰ ποστῆ τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ.

Ἐν ταῖς περιπτώσεσι ταύταις περιστρέφεται ἡ ἔρις περὶ τὴν ζωὴν, τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις, τὴν προσωπικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀθωότητα ἀτόμου τινός. Πανταχοῦ δὲ προέκυψεν ἡ ἀπαίτησις ὅτι πρέπει νὰ ὑποχωρῇ ὁ ἐπιτιθέμενος. Τὴν αἰτίαν τούτου εὐκόλως διαβλέπομεν ἐν τούτῳ, ὅτι τὰ ῥηθέντ' ἀγαθὰ εἶναι ἀπαραίτητα παντὶ ἀνθρώπῳ διὰ τὸν βίον αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ στερηθῆ τούτων. Ἐχει φυσικὸν δίκαιον ἐπ' αὐτῶν. Πᾶς τις δ' ὀφείλει νὰ γαγνωρίξῃ καὶ σέβηται τὸ δίκαιον τοῦτο, διότι ἄλλως θεωρεῖται ἠθικῶς ψεκτός καὶ ἀκούει τὴν προσταγὴν: μὴ ἔριζε, ὀφείλεις νὰ φήσῃς τὸ ἀγαθὸν τοῦτο εἰς τὸν κάτοχόν του.

Κατὰ ταῦτα πᾶς ἄνθρωπος ὀφείλει ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης νὰ περιορίζηται· δὲν ἐπιτρέπεται αὐτῷ νὰ φέρηται πρὸς τὸν πλησίον ἀθαιρέτως.

Διὰ τοῦτο δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν :

Τὸ φυσικὸν δίκαιον ἑκάστου ἀνθρώπου ἀποτελεῖ διὰ πάντ' ἄλλον φραγμόν, ὅστις ἐγκείται ἐν τούτῳ, ὅτι οὐδεὶς ἐπιτρέπεται ἀτιμωρητὶ νὰ προσβάλλῃ τὴν ζωὴν, τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις, τὴν προσωπικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἠθικὴν ἀθωότητα τοῦ ἄλλου.

β) Πλειστάκις ὅμως ἡ ἔρις περιστρέφεται περὶ ὑλικά ἀντικείμενα, π.χ. δάση, ἀμπελῶνας, χρήματα, οἰκίας, σκεύη κ.λ. Ὁ εἷς π.χ. ἀντιποιεῖται ἀγρόν, ὃν ὁ ἕτερος μέχρι τοῦδε ἔκαρποῦτο, ἢ ἐνεδρεύει αὐτὸν θέλων νὰ φαιρέσῃ ἀπ' αὐτοῦ τὰ χρήματα, τὸ ὠρολόγιον κ.λ. Ὁ ἄλλος πάντοτ' ἀμύνεται κατὰ τῆς ἀποπειρας ταύτης, οὕτω δὲ γεννᾶται ἔρις. Πότερος ὀφείλει ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ νὰ ὑποχωρήσῃ καὶ καταλίπῃ τῷ ἄλλῳ τὰ μπιισβητούμενα;

Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὰς ῥηθείσας περιπτώσεις πρόκειται περὶ ἀντικειμένων, ἅτινα ὁ εἷς — ἢς καλέσωμεν αὐτὸν Α. — ἐκτήσατο διὰ κληρονομίας, δωρεᾶς, ἀγορᾶς ἢ διὰ τῆς ἰδίας ἐργασίας. Πάντοτε δ' οὗτος ἔχει ἔλθει ἤδη εἰς συνεννόησιν πρὸς ἄλλον, εἰς ὃν τὰντικείμενα ταῦτα τέως ἀνήκον, καὶ δὴ εἰς συνεννόησιν προφορικὴν ἢ γραπτὴν ἢ καὶ σιωπηλὴν, ὅπως π.χ. προκειμένου περὶ κληρονομίας, ὑπὸ τίνας ὅρους τὰντικείμενα ταῦτα θὰνῆκωσιν εἰς αὐτὸν ἀπὸ ὀρισμένου χρόνου. Ἐπῆλθεν ὅρα συμφωνία περὶ παροχῆς καὶ ἀνταλλάγματος διὰ ταύτην. Ἐν ἄλλαις λέξεσι: τῷ νῦν τοῦ ἀντικειμένου κτήτορι ὑπόκειται ὡς βάσις συμφωνία βουλήσεων. Διὰ ταύτης ὁ Α. ἐκτήσατο δίκαιον ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου, τὸ δὲ δίκαιον τοῦτο ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ φυ-

σικόν καλεῖται θετὸν ἢ κατὰ συνθήκην δίκαιον, διότι στηρίζεται ἐπὶ συμφωνίας ἢ συνθήκης.

Τὸ δίκαιον τοῦτο ἐξασφαλίζει τῷ Α. τὸ δικαίωμα τοῦ ἐλευθέρως καὶ ἀνενοχλήτως ἐκ μέρους τρίτου ἐξουσιάζειν τι. Διὰ πάντα δ' ἄλλον τοῦναντίον ἀποτελεῖ τὸ δίκαιον τοῦτο φραγμὸν, ὃν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑπερπηδήσῃ.

Κατὰ ταῦτα τὸ θετὸν δίκαιον ἐγκεῖται ἐν τούτῳ, ὅτι οὐδεὶς δικαιούται νὰ ἐγείρῃ ἀξιώσεις ἐπὶ ἀντικειμένων, ἅτιν' ἄλλος τις ἐκτέησατο δι' ἐλευθέρως, ἀνεπηρεάστου συμφωνίας.

γ') Πολλάκις δ' ὅμως συμβαίνει νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ εὐρεθῇ εὐκόλως ὁ νόμιμος κάτοχος ἀντικειμένου τινός. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ δύναται ἢ εἶς νὰ προληφθῇ ἢ ἀρθῇ, διὰ τούτου μόνον, ὅτι δι' ἐλευθέρως, ἀνεπηρεάστου μεταξὺ τῶν ἀμέσως διαφερομένων συμφωνίας ἢ διὰ τρίτου τινός οὐδετέρου, π. χ. διὰ δικαστῶν, ἀκριβῶς καθορίζεται τίτι καὶ ὑπὸ τίνας ὅρους θάνήκῃ τὸ ἀντικείμενον ἐν τῷ μέλλοντι. Οὕτω δημιουργεῖται πάλιν θετὸν δίκαιον, ὅπερ ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς πρόχωμα κατὰ πάτης μελλούσης ἔριδος.

4. Ἐν τῇ ἀναγνωρίσει τοῦ δικαίου τῶν ἄλλων καὶ τῇ ἀποφυγῇ τῆς ἔριδος διορθῶμεν νέαν ἠθικὴν ἰδέαν, τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου, ἣτις δύναται ὡδέ πως νὰ ὀρισθῇ :

Ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου ἐγκεῖται ἐν τούτῳ, ὅτι πᾶς τις σέβεται τοὺς φραγμούς, οἵτινες τίθενται εἰς τὴν ἐξωτερικὴν συμπεριφορὰν αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ θετοῦ δικαίου τῶν ἄλλων, καὶ οὕτως ἀποφεύγει τὴν ἔριδα.

5. Η ΙΔΕΑ ΤΗΣ ΑΝΤΑΠΟΔΟΣΕΩΣ

Καὶ ταῦτα μὲν ἀπαιτεῖ ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου. Ἐπειδὴ δ' ὅμως ἡ ἀνθρωπίνη φύσις εἶναι ἀτελής, παρατηροῦνται συχνάκις παραβάσεις τῶν ἀπαιτήσεων τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου ἐν ταῖς κοινωνίαις τῶν ἀνθρώπων, παραβάσεις ἀναφερόμεναι συνήθως εἰς τὴν περιουσίαν καὶ τὴν προσωπικὴν ἐλευθερίαν τῶν ἄλλων· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ συνείδησις ἡμῶν ἀπαιτεῖ ὅπως ὁ παραβαίνων τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου τιμωρηθῇ ἀναλόγως, διότι ἄλλως κανονικὴ καὶ ἠθικὴ συμβίωσις ἀποβαίνει ἀδύνατος. Ἐκαστος ἀνθρώπος δικαιούται νὰπαιτῇ, ὅπως οἱ ἄλλοι σέβωνται τὸ φυσικὸν καὶ θετὸν δίκαιον αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον καὶ αὐτὸς σέβεται τὸ φυσικὸν καὶ θετὸν δίκαιον τῶν ἄλλων. Ἐὰν δὲ τοῦτο μὴ γίγνηται ἡ συνείδησις ἀπαιτεῖ ὅπως ὁ τὸ κακὸν πράττων τιμωρηθῇ, τούτου δὲ μὴ γιγνομένου γεννᾶται ἐν ἡμῖν τὸ δυσάρεστον συναίσθημα τῆς ἀπαρεσκείας.

Ἡ ἀπαίτησις ὅπως ὁ τὸ κακὸν πράττων τιμωρηθῇ ἀναλόγως

παρατηρεῖται ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς. Γνωστὴ εἶναι ἡ ἀπαί-
τησις τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου αἰτοῦντος «ψυχὴν ἀντὶ ψυχῆς, ὄφθαλμὸν
ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος, χεῖρα ἀντὶ χειρός, πόδα ἀντὶ
ποδός» κ.λ. καὶ αἱ ἰδέαι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων περὶ τῆς ἐπιβαλλομέ-
νης τιμωρίας εἰς τοὺς διαπράττοντας τὸ κακόν. Ἡ θεὰ Δίκη παρθέ-
νος ἁγία, ἦν καὶ αὐτοὶ οἱ θεοὶ σέβονται, κάθηται ἐγγὺς τοῦ πατρὸς
αὐτῆς Διὸς καὶ ὑποδεικνύει αὐτῷ τὰς ἐπὶ τῆς γῆς διαπραττομένας
ἀδικίας (Ἑσ. Ἔργ. καὶ Ἡμ. 222 καὶ ἐφ.).

κακὸν ἀνθρώποισι φέρουσα,
οἷτε μιν ἐξελάσσει καὶ οὐκ ἰθεῖαν ἔνειμαν.

Ἄλλὰ καὶ ὅταν διαφύγη τὴν τιμωρίαν αὐτὸς ὁ τὸ κακὸν διαπράτ-
των τιμωροῦνται ὑπὸ τοῦ Διὸς, τοῦ τιμωροῦ θεοῦ, τὰ τέκνα ἢ οἱ
ἀπόγονοι αὐτοῦ, ὅπως λέγει ὁ Σόλων (ὑποθῆκαι εἰς ἑαυτὸν 27) :

αἰεὶ δ' οὐδέ λέληθε διαμπερές, ὅστις ἄλιτρον
θυμὸν ἔχη, πάντως δ' ἐς τέλος ἐξεφάνη.

Ἄλλ' ὁ μὲν αὐτίκ' ἔτισεν, ὁ δ' ὕστερον· εἰ δὲ φύγῃσιν
αὐτοί, μηδὲ θεῶν μοῖρ' ἐπιούσα κίχῃ
ἤλυθε πάντως αὐτίς· ἀνάιτιοι ἔργα τίνουσιν
ἢ παῖδες τούτων ἢ γένος ὧν ὀπίσω.

Γνωστὸς δ' εἶναι καὶ ὁ νόμος τοῦ νομοθέτου τῶν Ἐπιζεφυρίων
Λοκρῶν Ζαλεῦκου, καθ' ὃν ὁ ἐκκόπτων τὸν ὀφθαλμὸν ἄλλου ἐτιμω-
ρεῖτο δι' ἐκκοπῆς τοῦ ἰδίου ὀφθαλμοῦ, ἐὰν δ' ὅμως ἐξέκοπτε τὸν
ὀφθαλμὸν μονοφθαλμοῦ ἐτιμωρεῖτο δι' ἐκκοπῆς ἀμφοτέρων τῶν
ὀφθαλμῶν.

Καὶ ταῦτα μὲν διδασκόμεθα ἐκ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας περὶ τῆς ὑπὸ
τῆς θρησκείας καὶ τῆς νομοθεσίας ἐπιβαλλομένης ποινῆς εἰς τοὺς
διαπράττοντας τὸ κακόν· ἴδωμεν νῦν τί ἡ ἠθικὴ διδάσκει καὶ περὶ
τούτου καὶ περὶ τῆς ὀφειλομένης ἀνταποδόσεως εἰς τοὺς πρᾶττοντας
τὸ ἀγαθόν.

α'.) Παραδείγματα.

1. Κατὰ τὸν μῦθον ὁ Αἰγισθος καὶ ἡ Κλυταιμῆστρα δολοφονοῦσι
τὸν Ἀγαμέμνονα. Ἡ πράξις αὕτη ἀπαρέσκει ἡμῖν κατὰ τὴν προη-
γουμένην ἰδέαν, τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου, διότι παρανόμως ἐπεμβαίνει
τις εἰς τὸ φυσικὸν δίκαιον ἄλλου. Ἄλλὰ πλὴν ταύτης προσεπέρχεται
καὶ ἄλλη τις ἀπαρέσκεια.

Προσδοκῶμεν δηλ. ὠρισμένως ὅτι ὁ Αἰγισθος καὶ ἡ Κλυταιμῆ-
στρα θὰ τιμωρηθῶσι διὰ τὴν πράξιν ταύτην. Τοῦτο δ' ὅμως συμβαίνει

μετὰ μακρὸν μόλις χρόνον, ἐφ' ὅσον δ' ἡ τιμωρία δὲν ἐπέρχεται ἐξεγείρεται ἐν ἡμῖν ἰσχυρὰ ἀπαρέσκεια. Ἡ συνείδησις ἡμῶν εὐχαριστεῖται μόνον, ὅταν ἡ Κλυταμῆστρα καὶ ὁ Αἰγισθὸς πίπτωσιν ὑπὸ τὰ θανατηφόρα τοῦ Ὁρέστου πλήγματα.

Ἡ δολοφονία τοῦ Ἀγαμέμνονος ἐκλαμβάνεται ὑφ' ἡμῶν ὡς κακὸν προξενηθῆν αὐτῷ, τῇ Ἠλέκτρᾳ καὶ τῷ Ὁρέστῃ. Ἐν τούτῳ δ' ἔγκειται ὁ λόγος, δι' ὃν θεωροῦμεν ἀπαραίτητον τὴν τιμωρίαν τοῦ Αἰγισθοῦ καὶ τῆς Κλυταμῆστρας, δι' ὃ καὶ φαίνεται ἡμῖν ἄξιον μομφῆς ἢ κακόν, ὅτι οὗτοι ἐπὶ μακρὸν ἀτιμωρητὶ εὐτυχοῦσιν. Ἡ ἀπαρέσκεια ἡμῶν ἄρ' ἔχει τὴν αἰτίαν ἐν τούτῳ, ὅτι ἡ ἀνταπόδοσις δὲν ἐπέρχεται, ταύτης δ' ἐπελθούσης αἴρεται.

2. Ὅμοιον παρατηρεῖται, καὶ ὅταν πρόκειται νὰ ἐξετάσωμεν τὴν ὑπὸ τοῦ Πάριδος ἀρπαγὴν τῆς Ἑλένης. Ἡ πράξις αὕτη ἀπαρέσκει ἡμῖν κατὰ τὴν ἰδέαν τῆς εὐμενείας, διότι ὁ Πάρις φέρει τὴν βούλησιν αὐτοῦ εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν τοῦ Μενελάου, καὶ κατὰ τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου, διότι παρανόμως ἐπεμβαίνει εἰς τὸ θετὸν δίκαιον αὐτοῦ. Ἀλλὰ πλὴν ταύτης ἐπέρχεται εἰσὶν καὶ ἄλλη ἀπαρέσκεια.

Περιμένομεν δηλ. πάντες ὅτι ὁ Πάρις θὰ τιμωρηθῇ διὰ τὸ κακόν, τὸ ὁποῖον ἐπραξεν εἰς τὸν Μενέλαον, ἐφ' ὅσον δ' ἡ τιμωρία αὕτη δὲν ἐπέρχεται ἡ ἀπαρέσκεια ἡμῶν αὐξάνει. Ἰκανοποιούμεθα δὲ τότε μόνον, ὅταν ὁ τε Πάρις καὶ οἱ τὴν ὑπερίσπισιν αὐτοῦ ἀναλαβόντες λοιποὶ Τρῶες ἀναλόγως τιμωρῶνται.

3. *Μαθητῆς* τις εἰσερχόμενος εἰς κῆπον καταστρέφει ἐπίτηδες δένδρα καὶ ἄνθη. Ἡ συνείδησις ἡμῶν ἀπαιτεῖ, ὅπως οὗτος τιμωρηθῇ. Ἀλλ' ὅμως τοῦτο δὲν συμβαίνει, εἴτε διότι δὲν δύναται ὁ Διδάσκαλος νάνακαλύψῃ τὸν δράστην, εἴτε διότι φέρεται ἐπιεικῶς πρὸς αὐτόν. Τοῦτο ὁρισμένως ἀπαρέσκει ἡμῖν.

Ἡ πράξις τοῦ μαθητοῦ φαίνεται πάλιν ἡμῖν ὡς κακόν, ὕπερ οὗτος προὔξενησεν ἄλλῳ τινί. Διὰ τοῦτο δ' ἀποδοκιμάζομεν τὸ ὅτι οὗτος δὲν τιμωρεῖται, κατ' ἀκολουθίαν τὸ ὅτι ἀνταπόδοσις δὲν ἴσκειται.

4. Τί δὲ συμβαίνει ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης, ὡς πρὸς τὰς εὐεργεσίας; Τὰς πλείστας εὐεργεσίας δέχονται οἱ παῖδες ἀπὸ τῶν γονέων αὐτῶν. Οὗτοι φροντίζουσι διὰ τὴν τροφήν, τὴν ἐνδυμασίαν, τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν ἀγωγὴν αὐτῶν. Συμβαίνει δ' ἕμως δυστυχῶς παῖδες τινες νὰ λησμονῶσι κατόπιν τὰς θυσίας ταύτας, καὶ νὰ ἐγκαταλείπωσι τοὺς γονεῖς ἐν δυστυχίᾳ καὶ ἀθλιότητι, καίπερ αὐτοὶ εὐποροῦντες. Ἡ συνείδησις ἡμῶν χαρακτηρίζει τοιούτους παῖδας ὡς ἀγνώμονας καὶ ψέγει αὐτούς.

Ἐνταῦθ' ἄρα δὲν ὑπάρχει ἀνταπόδοσις ὡς πρὸς τὰς εὐεργεσίας καὶ τοῦτο ἀπαρέσκει ἡμῖν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ὅπως προηγουμένως ἀπήρεσκεν ἡμῖν, ὅτε τὸ κακόν δὲν ἐτιμωρεῖτο.

5. Ἀνάλογόν τι παρατηρεῖται ἐν τῇ συμπεριφορᾷ τοῦ Ἰάσονος πρὸς τὴν Μήδειαν. Ἡ Μήδεια τρωθεῖσα ἐξ ἔρωτος πρὸς τὸν ξέγον ὑποβοηθεῖ αὐτὸν νὰ λάβῃ τὸ χρυσόμαλλον δέρας, προδίδει τὸν πατέρα καὶ τοὺς δόμους, φονεύει κατὰ τὸν μάλιστ' ἀνοικτίρμονα τρόπον τὸν ἀδελφόν, καὶ ἔρχεται εἰς τὴν Πηλιῶτιν Ἰωλκόν, ἐνθα κτείνει τὸν Πηλίαν, ὡσπερ ἀγλιστον θανεῖν, παίδων ὑπ' αὐτοῦ. Ἀλλ' ἀντὶ πάντων τούτων τι πράττει ὁ Ἰάσων; προδίδωσι τὴν σύζυγον καὶ κτάται καινὰ λέχη, καὶ ταῦτα παίδων γεγώτων.

Ἡ Μήδεια ἄρα προῦξένησε μεγίστην εὐεργεσίαν τῷ Ἰάσωνι. Ἐπειδὴ δ' ἡ εὐεργεσία αὕτη, τὸ ἀγαθὸν τοῦτο, δὲν ἀνταποδίδεται εἰς τὴν εὐεργετήσασαν, διὰ τοῦτο ἐξεγείρεται ἡ ἀπαρέσκεια ἡμῶν. Ἡ ἀπαρέσκεια λοιπὸν ἡμῶν καὶ ἐνταῦθα αἰτίαν ἔχει τὴν ἔλλειπριν ἀνταποδόσεως τοῦ προσγενομένου ἀγαθοῦ.

β'.) Γενίκευσις.

1. Ἐν τοῖς ἀνωτέρω παραδείγμασι πρόκειται περὶ εὐεργεσιῶν καὶ κακοῦ προσγιγνομένου εἰς τινα ὑπ' ἄλλου. Ἀλλ' ἡμεῖς δὲν ἐξητάσαμεν τὴν ἀξίαν ἢ ἀπαξίαν τῶν πράξεων τούτων καθ' ἑαυτάς. Ταύτας δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν κατὰ τὰς μέχρι τοῦδε γνωστάς ιδέας, ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὴν ιδέαν τῆς εὐμενείας καὶ τὴν τοῦ δικαίου. Ἐνταῦθα κυρίως προέκειτο περὶ τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῆς σχέσεως τῶν ἄλλων πρὸς τὸν πράξαντα τὸ κακὸν ἢ τὸ ἀγαθὸν μετὰ τὸ πέρας τῶν πράξεων τούτων. Ἐν ἅπασιν δὲ τοῖς ἀνωτέρω παραδείγμασιν ἡ ἀνταπόδοσις ἢ παντελῶς λείπει ἢ ἐπὶ μακρὸν ἀναβάλλεται καὶ διὰ τοῦτο ἡ συνείδησις ἡμῶν ἐκδηλοῖ τὴν ἑαυτῆς ἀπαρέσκεϊαν.

Ἀπαρέσκει ἄρ' ἡμῖν, ὅταν τὸ ἀγαθὸν ἢ τὸ κακὸν μὴ ἀνταποδίδηται.

2. Κατὰ ταῦτ' ἐν τῇ προτάσει ταύτῃ περιέχεται ἡ ἀπαιτήσις περὶ ἀνταποδόσεως τοῦ τε ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Οὕτω δὲ φθάνομεν εἰς τὴν τελευταίαν ἠθικὴν ιδέαν, ἣν καλοῦμεν *ιδέαν τῆς ἀνταποδόσεως*.

Ἡ ιδέα τῆς ἀνταποδόσεως ἀπαιτεῖ σύμμετρον ἀνταπόδοσιν τοῦ προσγενομένου ἀγαθοῦ ἢ κακοῦ.

3. Πρὸς ἀκριβέστερον δ' ὅμως τῆς ιδέας ταύτης χαρακτηρισμὸν εἶναι ὀνάγκη νὰ προστεθῶσιν ὀλίγαι λέξεις περὶ τοῦ εἴδους τῆς ἀνταποδόσεως.

α'.) Ἐν πρώτοις ὅσον ἀφορᾷ τὸν τὸ κακὸν διαπράττοντα τὸ προχειρότατον εἶδος τῆς ἀνταποδόσεως προφανῶς εἶναι νὰ προξενηθῇ εἰς αὐτὸν *οἰονδήποτε κακόν*. Τοῦτο δὲ δύναται διαφοροτρόπως νὰ συμβῇ.

Τὴν συντομωτάτην ὁδὸν τούτου καὶ τὴν ἀπλουστάτην μορφήν δεικνύει ἡμῖν παῖς τις, ὅστις ἄλλον διαμαστιγοῖ, διότι οὗτος ἐξηπάτησε ν

αὐτὸν ἐν τῷ παιγνίῳ. Ἐνταῦθα ἡ ἀνταπόδοσις ἐγκείται ἐν τῇ ἐκδικήσει, καθ' ἣν ὁ τὸ κακὸν πάσχων ἢ ὁ προσβαλλόμενος αὐτὸς ἀνταποδίδει τὸ κακὸν εἰς τὸν ἀδικήσαντα. Τὸ εἶδος δ' ὅμως τοῦτο τῆς ἀνταποδόσεως δὲν δυνάμεθα νὰ ἐπιδοκιμάσωμεν, ἰδίᾳ ἔνεκα τούτου, διότι *λείπει ἀπὸ τὸν προσβαλλόμενον ἡ ἡρεμία τοῦ θυμικοῦ*, καὶ διὰ τοῦτο οὗτος συχνάκις τιμωρεῖ τὸν προσβαλόντα, *ἄγαν αὐστηρῶς*, ὅπως δύναται τις εὐχερῶς νὰ διακρίνη ἐκ τοῦ ἀνωτέρου παραδείγματός.

Κατ' ἄλλον τρόπον ἐμφανίζεται ἡμῖν ἡ ἀνταπόδοσις ἐν τῷ Λίαντι, ἐν τῷ φερωνύμῳ τοῦ Σοφοκλέους δράματι. Ὁ περιφανῆς ἦρως ἐμφρων γενόμενος, μὴ δυνάμενος νὰνεχθῇ τὸ κακὸν, ὅπερ ἐν μανίᾳ διέπραξεν ἐπιτεθείς κατὰ τῶν ἀκάκων καὶ ἀθῶων ζῶων, αὐτοκτονεῖ, ἦτοι *αὐτὸς ἐπιφέρει εἰς ἑαυτὸν κακὸν τι*. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἀνταποδόσεως χαρακτηρίζομεν ὡς *ἐξιλασμόν*. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐξιλασμός δὲν ἱκανοποιεῖ τὴν ἡμετέραν συνείδησιν. Χαίρομεν μὲν διὰ τὴν ὀρθὴν ἠθικὴν γῶσιν τοῦ τὸ κακὸν πράξαντος καὶ διὰ τὴν προθυμίαν, μετ' ἣς οὗτος ἐπιβάλλει ἑαυτῷ αὐστηρὰν ποινήν, μετὰ τῆς χαρῆς δ' ὅμως ταύτης συνυπάρχει καὶ ἡ ἀπαρέσκεια ἐπὶ τούτῳ, ὅτι ἡ ἠθικὴ γῶσις ἀργὰ ἐπέρχεται καὶ ὅτι καὶ οὗτος *δὲν ἐκλέγει δι' ἑαυτὸν τὸ ὀρθὸν εἶδος τῆς ποινῆς*.

Ὁ τὸ κακὸν δ' ὅμως διαπράξας δύναται καὶ ἄλλον τρόπον ἀνταποδόσεως νὰ εὔρη. Δύναται νὰ κάμῃ, ὅ,τι οἱ Ἀθηναῖοι πρὸς τὸν Κίμωνα. Οἱ Ἀθηναῖοι, ὡς γνωστὸν ἐκ τῆς ἱστορίας, ἐξορίζουσι τὸν Κίμωνα ὡς λακωνίζοντα, δὲν ἐπιτρέπουσι δ' αὐτῷ διὰ τὸν αὐτὸν λόγον νὰ μετάσχῃ τῆς ἐν Τανάγρα μάχης, φοβούμενοι προδοσίαν αὐτοῦ τε καὶ τῶν ὑπαδῶν του. Ὅτε δ' ὅμως ἐκ τῆς γενναιότητος καὶ τῆς ἐθελουσιᾶς τῶν φίλων τοῦ Κίμωνος ἐπείσθησαν περὶ τῶν εἰλικρινῶν αὐτοῦ πρὸς τὴν πατρίδα διαθήσεων, ἀνακαλοῦσιν αὐτὸν τῆς ἐξορίας, τῇ εἰσηγήσει τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἀντιπάλου Περικλέους, ἀναθέτουσι δ' εἰς αὐτὸν ἐκ νέου τὴν στρατηγίαν κατὰ τὸν νέον ἐναντίον τῶν Περσῶν ἀγῶνα. Οἱ Ἀθηναῖοι προξενοῦσι πρῶτον κακὸν εἰς τὸν Κίμωνα ὑποπτεύοντες αὐτὸν ὡς λακωνίζοντα καὶ μᾶλλον τῶν συμπερόντων τῆς Σπάρτης ἢ τῶν Ἀθηνῶν κηδόμενον. Τὸ κακὸν δ' ὅμως τοῦτο ἐπανορθοῦσιν αὐτοὶ κατόπιν διὰ τῆς ἀνακλήσεως τοῦ περιφανοῦς ἀνδρός ἐκ τῆς ἐξορίας καὶ διὰ τῶν τιμῶν, δι' ὧν ἐκ νέου περιέβαλον αὐτόν. Οὕτω τὸ ἀγαθόν, ὅπερ προξενοῦσιν αὐτῷ, αἴρει τὸ πρότερον κακόν. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ εἴπωμεν, ὅτι *ἱκανοποιοῦσιν αὐτόν*.

Ἀνάλογον παρατηρεῖται καὶ ἐν τῇ Ἰλιάδι ἐν ταῖς σχέσεσι τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τοῦ Ἀγαμέμνονος. Ὁ Ἀχιλλεὺς βαρέως φέρων τὴν πρὸς αὐτὸν γενομένην ὕβριν, δεινῶς καταφέρεται ἐναντίον τοῦ Ἀγαμέμνονος, ὃν καὶ ἐξευτελιστικώτατα περιυβρίζει· ἀργότερον δ' ὅμως ἐπαυθῆσθαι

πάντα ταῦτ' ἀναγνωρίζω τὴν πολεμικὴν τοῦ Ἀγαμέμνονος ἀξίαν καὶ ἄλλην δεινότητα ἐν τοῖσδε :

Ἄτρεΐδη· ἴδμεν γάρ, ὅσον προβέβηκας ἀπάντων
ἢ δ' ὅσον δυνάμει τε καὶ ἡμασιν ἐπλευ ἄριστος·
ἀλλὰ σὺ μὲν τόδ' ἀεθλον ἔχων κοίλας ἐπὶ νῆας
ἔρχεαι, ἀτὰρ δέρου Μηριόνη ἦρωι πόρωμεν,
εἰ σὺ γε σῶ θυμῷ ἐθέλεις· κέλομαι γὰρ ἔγωγε.

Καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς ἄρα παρέχει τῷ Ἀγαμέμνονι ἀγαθὸν ἀνάλογον τοῦ προξενηθέντος κακοῦ. Ἡ ἀνταπόδοσις ἄρα καὶ ἐνταῦθα ἔχει τὸν τύπον τῆς *ἱκανοποιήσεως*.

Ἐν τῷ εἶδει τούτῳ τῆς ἀνταποδόσεως ἰσορροποῦσι τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν, ἢ εὐχαρίστησις καὶ ἡ λύπη. Ἡ *ἱκανοποίησις* ἄρα πρέπει νὰ θεωρῆται ἐπιτυχῆς μορφή τῆς ἀνταποδόσεως.

Ἡ ἱκανοποίησις δ' ὅμως ἔχει τὸ ἐλάττωμα ὅτι δὲν εἶναι δυνατὴ πάντοτε. Ὅταν π. χ. πρόκειται περὶ φόνου ἢ θανατηφόρου τραύματος, οὐδὲν ἀγαθὸν ὑπάρχει, ὅπερ νὰ διορθώσῃ τὸ κακὸν τοῦτο. Πλὴν τούτου δ' ὁ τὸ κακὸν διαπράττων δὲν ἀποφασίζει πολλάκις νὰ παράσχῃ τὴν δέουσαν ἱκανοποίησιν.

Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ πρέπει ἡ ἱκανοποίησις ἄλλοθεν νὰ δοθῇ καὶ δὴ ὑπὸ τρίτου τινὸς οὐδετέρου, ὅπως ἡ ποινὴ ὀρθῶς προσαρμύζεται τῷ παραπτώματι. Διὰ τοῦτο εἰς ἕκαστον κράτος διορίζονται δικασταί, οἵτινες ὀφείλουσι νὰ φροντίζωσι περὶ τῆς ὀρθῆς ἀνταποδόσεως τοῦ προσγενομένου κακοῦ.

β'.) Προκειμένου νῦν περὶ τῆς ἀνταποδόσεως τῆς *εὐεργεσίας* παρατηροῦμεν ὅτι ἡ συνείδησις ἡμῶν θεωρεῖ πρῶτιστ' αὐτὸν τὸν τὴν εὐεργεσίαν ἀποδεχόμενον, ὡς ἔχοντα καθήκον νὰ παράσχῃ τὴν ἀπαιτουμένην ἀνταπόδοσιν, διότι ὠρισμένως λέγει : *δὲν πρέπει τις νὰ εἶναι ἀγνώμων*. Ἀλλ' εἰς οὗτος δὲν εὐρίσκηται εἰς θέσιν, δι' οἷονδῆποτε λόγον, νὰ παράσχῃ τὴν ὀρθὴν ἀνταπόδοσιν, ἡ συνείδησις ἡμῶν ἱκανοποιεῖται, καὶ ὅταν ἄλλοι ἀντ' αὐτοῦ πράττωσι τοῦτο. Παρ' αὐτοῦ δὲ τοῦ λαβόντος τὴν εὐεργεσίαν ἀπαιτεῖ ἐν πάσῃ περιπτώσει, τοῦλάχιστον, *εὐγνώμονα διάθεσιν*.

6. ΣΧΕΣΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΙΔΕΩΝ ΠΡΟΣ ΑΛΛΗΛΑΣ

1. Ἐκάστη τῶν ἀνωτέρω ἐξετασθεισῶν πέντε ἠθικῶν ἰδεῶν ἀναφέρεται εἰς μίαν τελείως ὠρισμένην σχέσιν βουλήσεων, πᾶσαι δ' ὁμοῦ περιλαμβάνουσι πάσας τὰς περιπτώσεις ἀνθρωπίνης βουλήσεως καὶ πράξεως. Ἡ μετ' ἐθελοθυσίας π. χ. παροχὴ βοήθειας ἐν καιρῷ δυστυχίματος, ἡ εἰλικρινῆς ἀνομολόγησις τῶν σφαλμάτων, ἡ σόβαρα ἀπό-

πειρα πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τούτων, ἢ παροχὴ συγγνώμης εἰς τὸν ὑβρίσαντα ἡμᾶς, ἢ σκληρὰ ἀποπομπὴ πεινῶντος καὶ ῥιγοῦντος, τὸ ψεῦδος, ἢ συκοφαντία, ἢ κλοπὴ, ἢ ἐκδίκησις καὶ ὕπνος ἄλλως ὀνομάζονται αἱ ἀγαθαὶ καὶ κακαὶ διαθέσεις καὶ πράξεις, δύνανται ἄνευ ἔξαιρέσεως νάναχθῶσιν εἰς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν ἠθικὴν ἰδέαν καὶ κατὰ ταύτην νά τύχωσιν ἐπιδοκιμασίας ἢ ἀποδοκιμασίας. Εἶναι τοῦτο πρόβλημα, ὅπερ πᾶς τις δύναται εὐχερῶς νά λύσῃ διὰ τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως τῶν πάντε ἠθικῶν ἰδεῶν. Κατὰ τὴν ἐνέργειαν δὲ ταύτην θὰ εὖρη προσέτι ὅτι βουλήσεις τιγὲς καὶ πράξεις δύνανται νά κριθῶσιν οὐχὶ μόνον κατὰ μίαν, ἀλλὰ κατὰ πλείονας ἠθικὰς ἰδέας. Οὕτω π. χ. ἡ πράξις τῆς Ἀντιγόνης ἀρέσκει ἡμῶν καὶ κατὰ τὴν ἰδέαν τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας καὶ κατὰ τὴν ἰδέαν τῆς τελειότητος καὶ κατὰ τὴν ἰδέαν τῆς εὐμενείας. Τὸ δὲ ψεῦδος ἀπαρέσκει ἡμῶν κατὰ πάσας ἀνεξαιρέτως τὰς ἠθικὰς ἰδέας· πρῶτον ἀντίκειται τὸ ψεῦδος τῇ ἰδέᾳ τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας, ἣτις ἀπαιτεῖ συμφωνίαν βουλήσεως καὶ ἠθικῆς γνώσεως, ἐνῶ τοῦναντίον ὁ ψεύστης ἄλλα ἔχει ἐν νῷ καὶ ἄλλα λέγει. — Οὐχ' ἤττον ἀπαρέσκει τὸ ψεῦδος κατὰ τὴν ἰδέαν τῆς τελειότητος, διότι οἱ πλείστοι τῶν ἀνθρώπων ψεύδονται, ἐπειδὴ δὲν ἔχουσι τὸ ἀπαιτούμενον θάρρος, τὴν ἀπαιτουμένην ἰσχὺν τῆς βουλήσεως, νά εἰπῶσι τὴν ἀλήθειαν καὶ ὑποστῶσι τὰ ἐπακολουθήματα ταύτης. — Τὸ ψεῦδος δὲν συμφωνεῖ περαιτέρω τῇ ἰδέᾳ τῆς εὐμενείας. Διότι τὸ λέγειν ψεῦδος πρὸς τινα, τὸ ἀπατᾶν αὐτόν, μαρτυρεῖ ἔλλειψιν ἀγάπης, χαιρεκακίαν, δυσμένειαν. — Τὸ ψεῦδος δ' ὅμως εἶναι καὶ δαυρὴς πηγὴ τῆς ἐριδος, διότι ἐν τούτῳ ἐνυπάρχει φαινομενικὴ τις μόνον ὑποχώρησις. Ὁ ψεύστης παρουσιάζει ἑαυτὸν πρόθυμον νά παράσχῃ ἀλήθειαν, ἣν δ' ὅμως ἐπιτηδείως ἀποκρύπτει, παρῆχων τοῦναντίον ψεῦδος. Ἡ ὑπεξαίρεσις δ' ὅμως τούτου, ὅπερ ὁ ἄλλος δικαίως προσδοκᾷ, δηλ. τῆς ἀληθείας, ἀνακαλυπτομένη παρῆχει σπουδαίαν ἀπορρομὴν πρὸς ἐριδα. — Ἐν τῷ ψεύδει τέλος λείπει καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἀνταποδόσεως, διότι τὴν ἐμπιστοσύνην, ἣτις προσφέρεται πρὸς τινα, ὀφείλει οὗτος δι' ἀναλόγου ἀντιδωρεῖς, δηλ. τῆς ἀληθείας, νάναταποδώσῃ καὶ οὐχὶ ἀντὶ τοῦ λαμβανομένου ἀγαθοῦ (τῆς ἐμπιστοσύνης) κακὸν (τὴν ἀπάτην) νάποδώσῃ.

— 2. Ἡ ἰδέα τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας κατέχει ἀπὸ τινος ἐπόψεως *ιδιάζουσαν θέσιν* μεταξὺ τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν. Αὕτη, ὡς γνωστόν, ἀπαιτεῖ γενικώτατα, ὅπως ἡ βούλησις συμφωνῇ τῇ ἰδίᾳ ἠθικῇ γνώσει. Αἱ δ' ἄλλαι ἰδέαι λέγουσιν ἡμῶν ἀκριβέστερον, ὅποια τις πρέπει νά εἶναι ἡ ἠθικὴ αὕτη γνώσις. Δυνάμεθ' ἄρα νά εἰπωμεν ὅτι ἡ ἰδέα τῆς τελειότητος, τῆς εὐμενείας, τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἀνταποδόσεως ἀποτελοῦσι τὸ περιεχόμενον τῆς ἰδέας τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας. Πράγματι δὲ συμβάλνει ἐκεῖνος, ὅστις ἐσωτερικῶς εἶναι ἐλεύθερος, νά πραγματοποιῇ καὶ τὰς ἄλλας ἠθικὰς ἰδέας. Διὰ τοῦτο δ' ἀνωτέρω ἤδη συνεφω-

νήσαμεν τῷ Ἐρβάρτῳ λέγοντι: «*Ἀρετὴ εἶναι ἢ ἐν τινι ἀτόμῳ εἰς σταθερὰν πραγματικότητα προαχθεῖσα ἰδέα τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας*».

Διὰ τοῦτο, ὅταν πρόκειται περὶ τῆς ἐν τῷ βίῳ ἐφαρμογῆς τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν, θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ: «Τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀπλούστατον. Λαμβάνω πρὸ ὀφθαλμῶν μόνον τὴν ἰδέαν τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας καὶ εἶμαι ἐξησφαλισμένος, ἀφοῦ πᾶσαι αἱ λοιπαὶ περιλαμβάνονται ἐν ταύτῃ· μάλιστα δὲ δὲν εἶναι ἀνάγκη καὶ νὰ γνωρίζω ταύτας, πολλῶ δ' ἦττον νὰ ναμιμνήσκωμαι αὐτῶν ἐν τῷ πράττειν». Εἰς ταῦτα δ' ὁμοῦς δυνάμεθα νὰ παντήσωμεν ὅτι τὸ ἕτερον τῶν μελῶν τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας, ἢ ἠθικὴ γνῶσις, εἶναι τι σύνθετον, περιέχον ἀριθμὸν κρίσεων τῆς ἐπιδοκιμασίας ἢ ἀποδοκιμασίας καὶ τὰς σχετικὰς ἠθικὰς ἀπαιτήσεις. Κατ' οὐδεμιᾶς δὲ τούτων ἐπιτρέπεται νὰ προσκρούωμεν. Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ γνωρίζωμεν ταύτας, καὶ ἐν τῷ πράττειν νὰ ἔχωμεν αὐτὰς ἐν νῷ καὶ νὰ λαμβάνωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς ἀπαιτήσεις αὐτῶν. Ἐὰν δ' ὁμοῦς τοῦτο συμβαίῃ, τότε φροντίζομεν συγχρόνως καὶ περὶ τῶν λοιπῶν ἠθικῶν ἰδεῶν, ὑπ' ὧν καὶ καθοδηγοῦμεθα. Τοῦτο δ' εἶναι καὶ ἀναγκαῖον. Διότι ἄλλως θὰ συνέβαινε νὰ ἐκπληρώσῃ μὲν τις ταύτην τὴν ἠθικὴν ἀπαιτήσιν, νὰ προσκρούσῃ δ' εἰς ἄλλην καὶ νὰ περιφρονήσῃ αὐτήν. Θὰ ἠδύνατό τις π. χ. ἐπόμενος τῇ ἰδίᾳ ἠθικῇ γνώσει νὰ εὐεργετήσῃ τὸν πλησίον αὐτοῦ, συγχρόνως δ' ὁμοῦς νὰ προσκρούσῃ εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου. Οὕτω π. χ. ἀναφέρεται περὶ τοῦ Ἁγίου Κρισπίνου, ὅτι ἔκλειπε δέσμα ἀπὸ τοῦ πλουσίου, ἵνα κατασκευάσῃ ἕξ αὐτοῦ ὑποδήματα διὰ τὸν πτωχόν. Ἡ βούλησις αὐτοῦ συνεφώνει μὲν τῇ ἰδέᾳ τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς εὐμενείας, ἀλλὰ συγχρόνως προσέβαλλε τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου. Ἐκ τούτων σαφῶς προκύπτει ὅτι ἀναγκαιότατον εἶναι νὰ γνωρίζωμεν πᾶσας τὰς ἠθικὰς ἰδέας καὶ νὰ λαμβάνωμεν αὐτὰς πρὸ ὀφθαλμῶν ἐν τῷ πράττειν ἡμῶν, εἰ δὲν θέλωμεν νὰ διατρέχωμεν τὸν κίνδυνον ὑπηρετοῦντες μιᾶ τούτων νὰ ἐρχώμεθα εἰς σύγκρουσιν πρὸς ἄλλην ἢ ἄλλας.

3. Ἐφ' ὅσον δ' ὁμοῦς δὲν ὑπάρχει ὁ κίνδυνος τῆς τοιαύτης συγκρούσεως, συμφωνεῖ πληρέστατα τῷ ἠθικῷ ἡμῶν συναισθήματι, εἰ δὲν δοθῇ εἰς μίαν ἰδέαν, τὴν ἰδέαν τῆς εὐμενείας ἢ ἀρχουσα, ἢ ἐπικρατεστέρα θέσις. Τοῦτο δ' εἶναι δυνατόν νὰ συμβῇ ἰδίᾳ προκειμένου περὶ ὑποχρεώσεων ἄλλων πρὸς ἡμᾶς (π. χ. περὶ ὀφειλῆς) ἢ ἐν γένει περὶ κακοῦ, ὑπερ ἄλλος τις προὔξενησεν ἡμῖν. Ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει θὰ ἠδυνάμεθα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου νὰ μεταχειρισθῶμεν πάντα τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου προβλεπόμενα, ἵνα λάβωμεν τὰ χρήματα ἡμῶν, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰδέας τῆς ἀνταποδόσεως νὰ πατήσωμεν, ὅπως τὸ κακὸν καθ' ὅλονδὴποτε τρόπον ἐπανορθωθῇ. Ἐὰν δ' ὁμοῦς, ἀντὶ τῶν ἰδεῶν τούτων, ἀγώμεθα ὑπὸ τῆς

ιδέας τῆς εὐμενείας καὶ ἐκεῖνον μὲν ἀπαλλάττομεν τῆς πρὸς ἡμᾶς ὑποχρεώσεως ἢ παρέχωμεν αὐτῷ διορίαν, τούτῳ δὲ συγχωρῶμεν διὰ τὸ προξενηθῆν ἡμῖν κακόν, ἢ συμπεριφορὰ ἡμῶν ὑπὸ πάντων ἐπιδοκιμάζεται καὶ ἀναγνωρίζεται ὡς πολὺ εὐγενής. Οὐδεμία ἄρ' ὑπολείπεται ἀμφιβολία ὅτι τῇ ιδέᾳ τῆς εὐμενείας ἀνήκει ἡ ἀρχουσα μεταξὺ τῶν ἠθικῶν ιδεῶν θέσις. Ὅντως δὲ ἄνθρωπὸν τινα θεωροῦμεν ὡς τοιοῦτον ἐν τῇ ἀρίστη τῆς λέξεως σημασίᾳ, ὅταν οὗτος θέτῃ ἑαυτὸν ὅλως ἀνιδιοτελῶς καὶ ἀφιλοκερδῶς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἄλλων, ὅταν ἄρα παρ' αὐτῷ ἐντελῶς ἀρχῇ ἡ ιδέα τῆς εὐμενείας. Τοῦτο δ' ἐννοεῖ καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς λέγων, ὅτι ἐν ταῖς δυσὶν ἐντολαῖς : «ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεόν» σου ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ σου καὶ ἐν ὅλῃ τῇ ψυχῇ σου καὶ ἐν ὅλῃ τῇ διανοίᾳ σου καὶ τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν, ὅλος ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται κρέμανται», καὶ ὁ ἀπόστολος Ἰωάννης συμβουλεύων ἐν τῇ πρώτῃ ἐπιστολῇ τὴν πρὸς ἀλλήλους ἀγάπην, «ὅτι ἡ ἀγάπη ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐστὶ, καὶ πᾶς ὁ ἀγαπῶν ἐκ τοῦ Θεοῦ γενένηται καὶ γινώσκει τὸν Θεόν. Ὁ μὴ ἀγαπῶν οὐκ ἔγνω τὸν Θεόν, ὅτι ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστίν».

7. ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΙΔΕΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑΝ

1. Αἱ ἠθικαὶ ιδέαι ἀναφέρονται πρότερον καὶ μάλιστα εἰς τὸν βίον ἐνὸς ἀνθρώπου. Πᾶς ἄνθρωπος δ' ὅμως ἀποτελεῖ μέλος μείζονός τινος ὅλου, μιᾶς Κοινότητος, ἐνὸς Κράτους· καὶ διὰ μίαν δὲ ὁλότητα, δι' ἐν σύνολον ἀνθρώπων ἰσχύουσιν οἱ αὐτοὶ ἠθικοὶ νόμοι, οἵτινες ἰσχύουσι καὶ διὰ τὸ ἄτομον. Διὰ τὰ τύχη ἄρα τῆς ἐπιδοκιμασίας ἡμῶν τὸ βούλεσθαι καὶ πράττειν καὶ μιᾶς ἀνθρώπων ὁλότητος πρέπει νὰ ἔπωνται καὶ ταῦτα τῇ ιδέᾳ τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας, τῆς τελειότητος, τῆς εὐμενείας, τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἀνταποδόσεως.

2. Πρὸ πάντων, ὅπουδήποτε συμβῆσι ἐπὶ κοινοῦ ἐδάφους μεγαλυτέρα τις ὁμὰς ἀνθρώπων, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἰσχύῃ ἡ ιδέα τοῦ δικαίου, διότι εὐκολώτατα εἶναι δυνατόν ἐνταῦθα, ἔνεκα ποικιλωτάτων λόγων, νὰ προκληθῆ ἔρις. Ἡ ἔρις δ' ὅμως παντελῶς ἀποκλείει τὴν λυσιτελίαν τῶν ἀνθρώπων συμβίωσιν. Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ καταβάλληται φροντίς, ὅπως διὰ καταλλήλων διατάξεων, π. χ. διὰ νόμον, ἡ ἔρις ἢ μηδὲν ἐκρηγνύηται ἢ ἐκρηγνυμένη ταχέως καὶ καταλλήλως ἐξομαλύνηται. Κατὰ ταῦτα πᾶσα πλειονότης ἀνθρώπων, συνενοθέντων καὶ ἀποτελεσάντων ἐν ὅλον, πρέπει πρὸ παντὸς νὰ ποτελῇ κοινωνίαν δικαίου.

3. Μετὰ τὴν ιδέαν τοῦ δικαίου σπουδαιοτάτη ἀνάγκη εἶναι νὰ καταβληθῆ φροντίς περὶ ἀναλόγου ἀνταποδόσεως τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Ἡ κοινωνία θὰ κατηγορεῖτο, ὡς μὴ τηροῦσα τὴν ιδέαν τῆς ἀνταποδόσεως, ἐὰν π. χ. μὴ ἀντήμειβε καθ' ὅσονδήποτε τρόπον τὸν

πολίτην ἐκεῖνον, ὅστις ἐκτάκτους καὶ πολυτίμους ὑπηρεσίας παρέσχε τῇ ἑαυτοῦ πατρίδι, εἴτ' ἐν καιρῷ εἰρήνης εἴτ' ἐν καιρῷ πολέμου, ὅπως ἕξ ἄλλου, ἐὰν μὴ ἐτιμῶρει δι' ἀναλόγου ποινῆς τὸν κακοῦργον, π. χ. τὸν δολοφόνον, τὸν προδότην κ. λ. Διὰ τοῦτο παρατηροῦμεν ὅτι ἀρχαῖαι καὶ νεώτεραι πολιτεῖαι καὶ τιμωροῦσι τοὺς κακοῦργοῦντας καὶ ἀμείβουσι παντοιοτρόπως τοὺς μεγάλας εὐεργεσίας αὐταῖς παρασχόντας, διότι, ὅπως κάλλιστα λέγει ὁ μέγας τοῦ πέμπτου π. Χρ. αἰῶνος Ἀθηναῖος πολιτικός, «*ἄθλα οἷς κείται ἀρετῆς μέγιστα, τοῖς δὲ καὶ ἄνδρες ἀριστοὶ πολιτεύουσιν*».

4. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τῆς ἰδέας τῆς εὐμενείας περαιτέρω φαίνεται σκοπὸς πάσης πολιτείας νὰ φροντίζῃ αὕτη, ὅπως τὸ κατὰ δύναμιν προ-άγῃ τὴν εὐημερίαν πάντων τῶν μελῶν αὐτῆς. Ἐντεῦθεν δὲ προκύπτει ἡ περαιτέρω ἀνάγκη, ἵνα ἡ πολιτεία φροντίζῃ διὰ καταλλήλων νόμων, ὅπως μὴ ὀλίγοι τινὲς συναθροίζοντες εἰς τὰς χεῖρας αὐτῶν μέγαν πλοῦτον καταυλίβωσι τοὺς πτωχοὺς, ὅπως μὴ ἡ ἐργασία ὑποδουλωθῇ εἰς τὸ κεφάλαιον, ὅπως πρᾶστατεύηται καὶ μορφῶται αἰεὶ τελειότερον ὁ ἐργάτης, ὅπως τὰ φορολογικὰ βάρη κατανέμονται μεταξὺ τῶν πολιτῶν ἀναλόγως τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως ἐκάστου καὶ ὅπως σκοπίμως καὶ τελεσφόρως, κατὰ τὸ δυνατόν, ἐκμεταλλεύονται οἱ ἄνθρωποι τὸ ἔδαφος, τοὺς λειμῶνας, τοὺς ἀγροὺς καὶ τὰ δάση, τὸ ἐσωτερικὸν τῆς γῆς, κ. λ. διότι μόνον οὕτω εἶναι δυνατόν νὰ κερδίσωσι τὰ μέσα πρὸς προαγωγὴν τῆς κοινῆς εὐημερίας. Διὰ τοῦτο διὰ πᾶσαν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν ἀπαιτεῖται καὶ ὑποδειγματικὸν διοικητικὸν σύστημα.

5. Ὅταν δ' ὁμοῦ κατὰ τὸν ἀνωτέρω τρόπον καταβληθῇ φροντὶς διὰ τὰς ὑλικὰς τῶν ἀνθρώπων ἀνάγκας, κατ' ὀλίγον ἀρχεται ἐκφρανεῖζόμενον παρὰ τοῖς οὕτω ζῶσι καὶ συναίσθημά τι εὐαρεσκείας, οὗ κατ' ἀκολουθίαν ἀφυπνίζονται καὶ εὐγενέστερα διαφέροντα. Ἡ ἐξωτερικὴ εὐημερία παρέχει τὰ μέσα πρὸς ὑψηλοτέραν μόρφωσιν καὶ λεπτοτέραν ἀπόλαυσιν τοῦ βίου καὶ συγχρόνως διεγείρει τὴν πρὸς τοῦτο τάσιν. Ἦν δ' οἱ ἄνθρωποι ἐπιδιώκουσι τὴν ἀνάπτυξιν τῶν πνευματικῶν δυνάμεων καὶ δεξιότητων, τὴν ἐπέκτασιν καὶ ἐμβάθυνσιν τῶν γνώσεων, τὴν καλλιτεχνικὴν ἐνασχόλησιν καὶ δημιουργίαν, τὴν ἐξευγένισιν τῶν ἠθῶν καὶ τὴν τελειοποίησιν τῆς τοῦ Θεοῦ λατρείας, ἐν συντόμῳ τὴν *τελειοτέραν ἀνάπτυξιν καὶ πρόοδον τοῦ ὅλου πολιτισμοῦ*, παρ' ἅπασιν ἐν γένει τοῖς στρώμασι τῶν πολιτῶν. Ἐπειδὴ δ' αἱ κατώτεροι τάξεις, καίπερ συναισθανόμεναι καὶ αὐταὶ τὴν ἀνάγκην τῆς τελειοποιήσεως ταύτης, δὲν ἔχουσι τὰ πρὸς ταύτην ἀπαιτούμενα μέσα ἢ ἠθικὴ πολιτεία φροντίζει ὅπως παράσχη καὶ αὐταῖς τὴν πρὸς τὴν τελειοποίησιν ταύτην εὐκαιρίαν, τὸ μὲν ἀνακουφίζουσ' αὐτὰς τῶν βαρυνουσῶν οἰκονομικῶν ἀναγκῶν, τὸ δ' ἰδρύουσα ἴσχυλεῖα, βιβλιοθήκας, ἀναγνωστήρια, μουσεῖα κ. λ. π. συνιστῶσα θέατρα καὶ ὑποβοηθοῦσα τὴν συγκρότησιν συναυλιῶν, καλλιτεχνι-

κῶν ἐκθέσεων κ.λ., δι' ὧν κατορθοῦται, ὅπως πάντες ἀνεξαιρέτως οἱ πολῖται ἱκανοποιηθῶσι τὰ ὑψηλότερα διαφέροντα καὶ τὰς πνευματικωτέρας ἀνάγκας αὐτῶν. "Οπου δὲ τοῦτο συμβαίνει ἀποδείκνυται ὅτι δοῦν καὶ ἰσχύει ἡ ἰδέα τῆς τελειότητος. Ἀπαιτεῖ δ' αὕτη, ὅπως πᾶν μέλος τῆς κοινωνίας συνεργῆ ἔν τῇ περαιτέρω τοῦ πολιτισμοῦ ἀναπτύξει ἔν τῷ μέτρῳ τῶν δυνάμεων αὐτοῦ, ἢ ἄλλως, ὅπως ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ ἀκμάζη καὶ τέλειον σύστημα πολιτισμοῦ.

6. Ἐὰν δὲ πραγματοποιῶνται κατὰ τὸν ἀνωτέρω τρόπον ἐν τῇ κοινωνίᾳ αἱ ἰδέαι τοῦ δικαίου, τῆς ἀνταποδόσεως, τῆς εὐμενείας καὶ τῆς τελειότητος, δύναται τέλος νὰ ἰσχύῃ ἐν αὐτῇ καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας. Αὕτη ἐνυπάρχει ἐν τινι κοινωνίᾳ, ὅταν πάντα τὰ μέλη αὐτῆς διαπνέωνται ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας τῆς ὁριθῆς τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν ἐφαρμογῆς εἰς ἓν σύνολον ἀνθρώπων, καὶ πάντοτε εἰς ταύτην ὑπακούουσιν, ὅταν ἄρα τὸν ὑψιστον σκοπὸν τοῦ βίου αὐτῶν διαβλέπωσιν ἐν τῇ ἐφαρμογῇ οὐχὶ ταύτης ἢ ἐκείνης μόνον τῆς ἠθικῆς ἰδέας, ἀλλὰ τοῦ συστήματος τοῦ δικαίου, τῆς ἀνταποδόσεως, τοῦ διοικητικοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῷ βίῳ τῆς κοινωνίας ὑπὸ τὴν τελείαν αὐτῶν μορφήν. Γιαυτήν συνένοσον ἀνθρώπων ὁριθῆς χαρακτηρίζομεν ὡς ἔμψυχον κοινωνίαν. «Αὕτη ἀποτελεῖ τὴν κατακλεῖδα καὶ κορωνίδα πάσης κοινωνικῆς ὀργανώσεως. εἶναι τὸ ἰδεῶδες, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ αἱ πραγματικαὶ κοινωνίαι ἀληθῶς πολὺ ἀκόμη ἀπέχουσιν, ἢ πρὸς ὃ δ' ὁμως ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον προσέγγισις ὀφείλει νὰ εἶναι ὁ ὑψιστος καὶ πολυτιμότετος σκοπὸς τοῦ βίου ἐκάστης ἀνθρωπίνης κοινωνίας», (Nahloosky). (*)

(*) Ὁ ἐπιθυμῶν νὰ ἐπεκτείνῃ τὰς περὶ τῆς ἠθικῆς γνήσεις αὐτοῦ δύναται νὰ μελετήσῃ τὸ ἀριστον βιβλίον τοῦ Frank Thilly : Ἐισαγωγή εἰς τὴν ἠθικὴν ἀξελληνισθῆν ὑπὸ Γ. Γρατασιάτου (Σ.Μ.).